

הרב ד"ר איתמר ורהפטיג

על 'ספר הגרושין'

ספר גרושין. רב שמואל בן חפני. ההדיר תרגם והוסיף מבואות והערות הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר. ירושלים, מכון בן צבי, תשס"ט. 178 עמ'.

כל הלומד תלמוד בעיון חש בתופעה לא מוסברת דיה: הראשונים סללו לנו את נתיבות התלמוד בשלושה אופנים - פירושים וחידושים על סדר הדף, ובראשם פירוש רש"י שקשה ללמוד את הגמרא בלעדיו; ספרי הלכה על פי התלמוד, כמו רי"ף ורמב"ם; וספרי שאלות ותשובות. אולם יצירות משמעותיות אלו נוצרו בעיקר מהרבע האחרון של האלף החמישי לבריאת העולם (בערך שנת 1000 למניינם), והתלמוד נחתם חמש מאות שנה קודם (בערך בשנת 500 למניינם); מה קרה אם כן בחמש מאות השנים שבין חתימת התלמוד הבבלי לבין תקופת הראשונים? התשובה היא שגם תקופה זו, תקופת הגאונים, התברכה בפעילות למדנית ענפה וביצירה תורנית מגוונת. הגאונים עמדו בראש ישיבות גדולות, למדו ולימדו, השיבו תשובות לאלפים לכל קצוות תבל היהודית, ואחרוני הגאונים אף חיברו עשרות ספרי הלכה. אולם ספרות זו אינה ידועה כל כך; חלק מהראשונים הכירו אותה ואף הסתמכו עליה, אך כלפינו הספרות התורנית של תקופת הגאונים די עלומה. הסיבה העיקרית היא שהיא נכתבה ברובה הגדול בערבית־יהודית, שפה בה דיבר רוב ניכר של העם בזמנו ושאיבדה בשלב מסויים את מעמדה, כך שברבות השנים כמעט שלא נמצא מי שילמד את הדברים במקורם. רק חיבורי הגאונים שתורגמו לעברית זכו במידה מסויימת לעיונם של הלומדים.

במאה השנים האחרונות חלה התקדמות ענקית בחקר ספרות זו. גילוי הגניזה בקהיר תרם רבות, ועודנו תורם, להעמקת ידיעותינו בתחום. כעת ידוע לנו שהגאונים כתבו פירושים ופסקים, ואנו יודעים למנות ספרי הלכה רבים בשמותיהם, מלבד התשובות לאלפים שנזכרו לעיל. רב סעדיה גאון והבאים אחריו חידשו את כתיבת ספרות הפירוש והחידוש שמלווה את התלמוד, והראשונים הלכו בעקבותיהם. הרמב"ם - שדיבר וכתב בערבית - נעזר רבות בספרות הגאונים. על כל פנים ברור שנשמר הרצף ההלכתי מן התלמוד ועד ימינו.

אולם מכיוון שתקופה זו אינה כל כך ידועה, קיימת חשיבות רבה לכל ממצא נוסף מתקופה זו, וחשיבות יתר יש להוצאה לאור של חידושי תורתו של אחד הגאונים. מלבד עצם קיום מצות פרסום דברי תורה - יש גם ערך רב בהכרת דרכם של הגאונים, בראש וראשונה בתחום ההלכתי, אך גם בתחום ההיסטורי, הבלשני ועוד. לאור כל האמור חג הוא לנו בהיגלות חיבור נוסף מתקופה זו, הוא 'ספר הגרושין' לרב שמואל בן חפני גאון סורא, על ידי מפעל ספרות ההלכה שבמכון בן צבי. רב שמואל בן חפני היה אחד הגאונים הפוריים ביותר; הוא חיבר כשישים ספרים בתחומים שונים, בהם הלכה, פילוסופיה ופרשנות המקרא. ספרים אלו נכתבו בערבית כמקובל אז, ורובם אבדו מאתנו במשך השנים; הם חזרו אלינו בחלקם הודות לגילוי הגניזה הקהירית כאמור לעיל.

אם היינו זוכים היה מבצע גאולת כתבים אלו והוצאתם לאור באופן ראוי מפעל לאומי הממומן ע"י תקציב המדינה, ולא מפעל שתלוי ביוזמה של יחידים ושחי מתרומות של נדיבים. ואכן יש להחזיק טובה למכון בן צבי שמסייע במפעל זה, כמעט ללא תקציבים ציבוריים.

קושי אחר קיים בההדרת כתבים אלו: נדרשים כאן חוקרים בעלי שתי מעלות - תלמידי חכמים ויודעי ערבית, ואלו מועטים ביותר. אחד הבולטים בהם הוא הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר שהוציא לאור גם ספר זה - תרגם, ההדיר והוסיף מבואות והערות.

ועתה לענייניו של הספר: זהו החיבור הקדום ביותר בספרות הרבנית המוקדש לדיני הגירושין. הוא בנוי בשיטתיות שמאפיינת את דרכו של המחבר. יש בו מבוא ומ"ט פרקים, ותוכנם של כל הפרקים מופיע במבוא. כל פרק מסכם אחד מענייני הגירושין, כך שהקורא מקבל תמונה מקיפה על הנושא, ולומד ממנו על גישת הגאון ועל דרך כתיבתו בכלל (שלושת הפרקים הראשונים אבדו, וכמו כן פרקים ו עד כ). המחבר מציע פרשנות מיוחדת לכמה מסוגיות התלמוד, וניתן ללמוד ממנו גם על שינויי נוסחאות חשובים. במקביל קיימת לספר חשיבות רבה לחקר התרבות היהודית-ערבית של תקופתו. לצד הכיתוב הערבי באותיות עבריות נדפס תרגום לעברית מאת המהדיר.

ספרות הגאונים פותחת לנו אופקים חדשים, ולעיתים מתגלה לנו מידע חדש על קיומם של חיבורי קדומים של פרשנות התלמוד. יש הסבורים כי פירוש רבנו חננאל הוא הספר הראשון שנכתב כפרשנות התלמוד, והחוקרים אף מציעים הסברים שונים לסיבת כתיבתו בזמנו. אך המהדיר סבור כי היו חיבורים שקדמו לו שלא הגיעו לידינו, וגם בספרנו נזכרים חיבורים כאלו (ע"י במבוא עמ' 18). כך למשל רשב"ח מצטט, מתוך חיבור שהוא קורא לו 'פירוש', הסבר על דברי הגמרא בגיטין עח, ב: "אמר רב יהודה, היתה יד עשויה כקטפריס... וזרקו לה אינה מגורשת". רש"י מפרש "עשויה כמדודון", כלומר, שידה פתוחה כלפי מטה ואין לגט עמידה בידה. אבל רשב"ח (עמ' 99) מצטט מן החיבור האמור: "היתה יד עשויה כקטפריס, לא זקופה ולא פשוטא לקבל גיטא, כיון שמעכב גט ביד מעט - מגורשת". משמע שאינו מפרש

כרש"י שהיד נטויה כלפי מטה, אלא לדעתו היד נמצאת במצב ביניים - אינה פתוחה ואינה סגורה. וכך גם פירש רשב"ח בקטע הקודם: "נטיית היד באופן שכף היד אינה פשוטה, אלא דומה בנטייתה ליד המשחק בקוביה". המשחק בקוביה אינו מחזיק את הקוביה כך שתיפול מיד מידו, אך גם אינו סוגרה בידו. אלא שבגמ' נאמר שאינה מגורשת, וכן ציטט רשב"ח את הגמרא, אך בצטטו מן "הפירוש" הוא מסיים 'מגורשת!' הלב נוטה לחשוב שאולי בטעות נשמטה תיבת השלילה, וצ"ל 'אינה מגורשת' או כעין זה. אך אולי גירסה אמיתית שונה לפנינו: כיון שהגט שוהה מעט בידה כאמור הוא נחשב כאילו נח, ולכן היא מגורשת. אלא שלפי זה המחבר סותר את דבריו! המהדיר (במבוא עמ' 19) מתייחס לשאלה זו וכותב שספר הפירוש, ששימש ככל הנראה כסיכום מעשי של הסוגיא (אולי כעין פירוש ר"ח), כותב לפי מסקנת הסוגיא המצמצמת את דברי רב יהודה ומעמידה אותם בעומדת על גב נהר בלבד, מכאן שבמקרה רגיל היא מגורשת.

נזכיר עוד דוגמה לשינוי נוסח שמתרץ קושיא של בעלי התוספות: במסכת יבמות (לו, ב) מובאת מחלוקת ביחס לאיסור לשאת מעוברת חברו ומינקת חברו. רבי מאיר אומר שקנסו אותו שאם נשא יוציא ולא יחזיר עולמית, "וחכמים אומרים יוציא, ולכשיגיע זמנו לכנוס יכנוס". ומסבירה הגמ': "אמר רבא, ולדברי חכמים יוציאה בגט. אמר מר זוטרא, דיקא נמי דקתני יוציא ולא קתני יפריש, ש"מ". כלומר, לשון "יפריש" אינה לשון של הוצאה בגט, אלא הרחקה בעלמא, לעומת לשון "יוציא". שואל תוס' שם (ד"ה ולא קתני) מן המשנה בתחילת פרק רביעי בסוטה, שם מובאת דעת חכמים ביחס לשתיית מים המאררים של מינקת חברו שנישאה ונסתרה, שלרבי מאיר אינה שותה שהרי בעלה אינו ראוי לקיימה, ואילו לפי חכמים היא שותה שכן "יכול הוא להפרישה ולהחזירה לאחר זמן"; והרי לפי חכמים מוציאה בגט ומחזירה! רואים מכאן שגם לשון "הפרשה" יכולה להתבאר כהוצאה בגט. אבל לפי גירסת רשב"ח (עמ' 139 בספר) בגמ' ביבמות שם נופל הקושי; רשב"ח מצטט את הגמ' ביבמות שם: "דקא תאני יוציא ולא קתני ישהא". המילה "ישהא" מתפרשת כהרחקה ללא גט, ולא דובר כלל על "יפריש". המהדיר (במבוא עמ' 23) מעיר שמצא שגם הפייטן יוסף ברבי ניסן (תחילת תקופת הגאונים; שנת 600 בערך) משתמש באחד מפיוטיו בלשון "שהיה" בהקשר של הימנעות מחיי אישות: "מפריה ורביה איחרו ושהו, מקרוב לשאירם נשתהו".

דוגמה נוספת לחידוש הנובע משינוי גירסה: בענין תכשיטי אשה אומר רשב"ח (בעמ' 66): "ואם מנע הבעל את אשתו מהתקשטות וההתהדרות בלבוש בזמנים אשר מותר לה, אף שמותר לה הדבר וזקוקה לו, הרי שאינה צריכה לקבל, וכבר אמר ר' חיה על דרך הפלגה: אין אשה אשה אלא תכשיטיה אשה". המקור לאימרה זו נמצא בסוגיא שבתחילת פרק שביעי בכתובות; המשנה (דף ע, א) אומרת: "המדיר את אשתו שלא תתקשט באחד מכל המינין יוציא ויתן כתובה", ורשב"ח (שם) מסביר כי התכשיט הוא צורך חיוני לאשה, ואם הוא מונעה מכך "הרי שבכך... השתכנעה שהוא רוצה להתעלל בה" (לפי תרגומו של המהדיר שם). המהדיר (בהערותיו בעמ' 66)

מסביר את חשיבות התכשיטים לאשה: המשנה שם (נט, ב) אומרת כי האשה חייבת לעשות מספר מלאכות לבעלה, והגמ' אומרת שזאת בניגוד לדברי ר' חייא האומר "אין אשה אלא ליופי, אין אשה אלא לבנים", ולכן אינו יכול לכופה לעבוד ולפגום ביופיה. אגב כך מוסיפה הגמ': "ותני ר' חייא אין אשה אלא לתכשיטי אשה", ואין דיון במשפט זה. בנוסח התלמוד אצל הראשונים נאמר: "אין אשה אלא לתכשיטיה", במקביל למאמרו הקודם של ר' חייא "אין אשה אלא ליופי". יש שהבינו שר' חייא עוסק בזכות הבעל וחובת האשה, וכך אומר אחד מפוסקי זמננו (דברי יציב חאה"ע סי' א): "אין אשה אלא ליופי ותכשיטין [ומצילות אותנו מן החטא], והיינו שיש בידו לכופה על זה [שתקשט]... שמצילתו בזה מהרהורי עבירה". אבל מציין המהדיר שלפי גירסת הרשב"ח "אין אשה אלא תכשיטיה אשה", גירסה שיש לה סמך מכתבי גאונים אחרים, בא ר' חייא לדבר בזכות האשה, ולא בחובתה; כלומר תכשיטין הם צורך חיוני לאשה, ואין הבעל רשאי למנוע מאשתו תכשיטים.

אפשר שדוגמה נוספת נמצא מקריאה מדוקדקת בדבריו של מחברנו. הגמ' ביבמות סה, א דנה בסכסוך בין בני זוג ללא ילדים, כאשר איננו יודעים אצל מי מהם הבעיה. וז"ל הגמ' שלפנינו: "הוא אמר מינה, והיא אמרה מיניה, אמר רבי אמי דברים שבינו לבינה נאמנת, וטעמא מאי, היא קיימא לה ביורה כחץ והוא לא קים ליה ביורה כחץ". רשב"ח מביא קטע זה, אך מקדים לו את המשפט הבא: "ואם טענה האשה אשר לא ילדה שמניעת הילדים היא מחמתו מכיון שלא בגר... מתקבל דברה". לפי זה האשה חשה אם בעלה 'יורה כחץ' דווקא כשבעלה קטן או צעיר מאוד, ודווקא בבעל כזה נאמנת, אבל בסתם אינה נאמנת (והעיר על כך המהדיר שם). הנפק"מ גדולה מאוד להלכה, ובינתיים לא מצאתי סיוע לפירוש זה, וצ"ע.

ענין נוסף: כל הלומד את התלמוד בעיון יודע כי לגוף הטקסט נוספו במהלך הדורות הערות הבהרה. בתקופת הסבוראים והגאונים חדרו לתוך התלמוד משפטי פירוש קצרים, המכונים במחקר בשם "גלוסות", שנועדו להרחיב ולהסביר את הסוגיא. הפירושים נוצרו בזמנים ובמקומות שונים, ונמסרו במקביל על ידי מסרנים שונים. כך נוצר מצב שלא כל הנוסחים שווים, ולא כל הגלוסות שוות בערכן; עיתים יש בהן דברים של טעם, ועיתים יש בהן מילים שעשויות להטעות. וכך כתב רב האי גאון בתשובתו לרב נסים (תשובות גאונים קדמונים סי' עח): "בדקנו על זה שכתבת, וראינו שיש בשיטפא דגרסאי מי שטעה... כדרך טעויות הרבה שמצויין בשיטפי דתרביצאי... ואַרְחוּ (=הרחיבו) הַדִּין מימרא מדעת ליבם, כמדומים הן שמחזקים את הפירוק" (=התירוץ)...

נוסח התלמוד של רשב"ח מסייע בידינו בשתיים. יש בו לעיתים טקסט 'נקי' המלמד אותנו שהתוספת שבנוסחים שלפנינו אינה בהכרח מקורית בסוגיא, ויש בו לעיתים פירושים קצרים המסירים קושי ללומד. המהדיר (במבוא עמ' 24) מנתח ומסביר את עניינן של הגלוסות. כך למשל בסוגיא העוסקת בגירושין של אדם שניטלה ממנו יכולת הדיבור לאחר אירוע מוחי וכד', ובגלל בעיות תקשורת עמו

קשה לעמוד על כשירותו השכלית ורצונו לגרש, אפשרות אחת היא תקשורת באמצעות שאלות מנחות של הסובבים ותגובת האדם על ידי הזזת איבר בגוף, כנאמר במשנה (סז, ב): "נשתתק ואמרו לו נכתוב גט לאשתך והרכין בראשו בודקין אותו שלוש פעמים, אם אמר על לאו לאו ועל הן הן הרי אלו יכתבו ויתנו". אפשרות שניה היא תקשורת באמצעות כתיבה, כדברי רב (עא, א): "חרש שיכול לדבר מתוך הכתב, כותבין ונותנין גט לאשתו". על דברי רב שואל רב יוסף: "מאי קא משמע לן? תנינא, נשתתק ואמרו לו נכתוב גט לאשתך והרכין בראשו, בודקין אותו שלוש פעמים, אם אמר על לאו לאו ועל הן הן - הרי אלו יכתבו ויתנו!" כלומר, לדעת רב יוסף מקופלים דברי רב בתוך דברי המשנה, ואין בהם חידוש. אולם כבר תמחו הראשונים, שהרי גירושין על פי הוראה כתובה הם גירושין על ידי אמצעי, ואילו גירושין על פי הרכנת ראשו הם גירושין ללא כל אמצעי, וממילא יש חידוש בדברי רב המאפשר גירושין על פי הוראה בכתב. ועוד, הגמרא דחתה לבסוף את חידושו של רב וקיבלה את דברי המשנה, כלומר, אי אפשר לגרש על פי הוראה בכתב ואפשר לגרש על פי רמיזה בהרכנת הראש. הווה אומר אין הכתיבה עדיפה על הרכנת הראש אלא להיפך!

גלוסה פרשנית המצויה בנוסח רשב"ח נותנת מענה לשאלות אלו, באמצעות הצגת נקודת מבט שונה על דברי המשנה. בנוסח רשב"ח (עמ' 115) אנו מוצאים את שאלת רב יוסף כדלקמן: "מאי קא משמע לן? תנינא: נשתתק ואמרו לו נכתוב גט לאשתך והרכין בראשו, בודקין אותו שלוש פעמים, אם אמר על לאו לאו ועל הן הן - הרי אלו יכתבו ויתנו, היכי משכחת לה כגון דיכול לדבר מתוך הכתב". רב יוסף דייק בלשון המשנה "אם אמר", וזהו שאמר רב "שיכול לדבר מתוך הכתב". במילים אחרות, רב יוסף לא בא להקשות מדברי המשנה לעניין הרכנה על דברי רב לעניין כתיבה, אלא שלדעת רב יוסף המשנה עצמה אינה מבחינה בין הרכנה לכתיבה, וממילא מקפלת בתוכה את דברי רב, וסרה קושיית הראשונים.

הגאונים הכירו גם תופעה של פירושים שנכתבו לצד הטקסט, בגליון, וחדרו לתוך הסוגיה על ידי מעתיק במקום שגוי. וכפי שתיאר זאת אחד הגאונים (תשובות הגאונים הרכבי, סי' רעב): והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין טורין תיליא דאדכרתא או דפירושא או לשון אחר, ובא הנוסח (=המעתיק) וחושבו עיקר וכותבו כולו כאחד, ומטעה הוא, עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מילה לטעמה". גם כאן בא נוסח התלמוד של רשב"ח לעזרתנו, ומעמידנו על פירושים שחדרו לסוגיא שלא במקום הנכון. עוד מסייע החיבור בהבנת התפתחות שיטות לימוד התלמוד בישיבות הגאונים, ביחס בין פירושי הגאונים לשיטת הלימוד באשכנז, במקומם של כתבי הגאונים במסורת הפסיקה, ואף ביחס שנקטו הגאונים כלפני המשפט המוסלמי הסובב אותם.

נאחל למהדיר שימשיך לחשוף לפנינו את אוצרות הגאונים, להגדיל תורה ולהאדירה.